

Анастасія БАУКОВА

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КОРЧЕВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЯТІВНИХ РОЗКОПОК КЕРЧЕНСЬКОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Рятівні розкопки, поряд із розвідками, є найцікавішим видом археологічних досліджень. Адже археолог рідко коли може передбачити характер виявленої у ході земляних робіт пам'ятки. Особливо, коли мова йде про населений пункт із багатолітньою історією. Керч – місто 26 століть і належить до так званих "вічних" міст, адже життя тут існувало безперервно увесь цей час.

Ще на початку XIX ст. було встановлено місцезнаходження Пантікапея та інших міст Боспорського царства. Одночасно антична археологія стала провідним напрямком досліджень у регіоні. Лише згодом, коли слов'янська археологія досягла значних успіхів, постало питання про пошук та вивчення пам'яток IX–XIII ст. Вірогідність існування тут довготривалого поселення підтверджувала й наявність видатної пам'ятки візантійської архітектури – церкви Іоанна Предтечі. Неабияку роль в активізації вивчення середньовічного періоду в історії Керчі відіграло також віднайдення Тмутараканського каменя. Хоча ця пам'ятка епіграфіки була предметом жвавої дискусії ще з кінця XVII ст., достовірність існування Тмутаракані остаточно довів лише Б. Рибаків у середині 50-х рр. минулого століття. Наслідком накопичення матеріалу з історії столиці Тмутараканського князівства стали й спроби локалізації Корчева.

Важливо підкреслити, що середньовічне городище слід було шукати в центральній частині Керчі. Проте у XIX та на початку XX ст. ця територія не зазнала значних перебудов, а отже, й не досліджувалася. Після Жовтневого перевороту 1917 р. та закінчення громадянської війни новостворений Керченський державний

історико-археологічний музей (далі КІАМ), користуючись знищенням приватної власності на землю, зосередив свої сили на дослідженні городища Пантікапея на схилах Мітридату.

Аналізуючи діяльність музею за 125 років його існування, Л. Чуїстова 1951 р. писала, що внаслідок зміщення акценту на вивчення історії Боспорського царства середньовічні пам'ятки на півострові відомі лише фрагментарно. Вони фіксуються, але досліджуються не завжди¹. Керченський музей висунув пропозицію до всіх археологічних осередків країни створити комплексну експедицію для дослідження історії середньовічного Криму. Вона б працювала на території Керченського та Таманського півостровів, що дозволило б повніше висвітлити історію Тмутараканського князівства. На науково-методичній нараді КІАМ за участю Б. Рібакова, В. Блаватського та В. Гайдукевича ця пропозиція, однак, не знайшла підтримки.

Незважаючи на це, у зв'язку з післявоєнною відбудовою міста співробітники музею отримали змогу цілеспрямовано проводити збір матеріалу, щоб метою локалізувати літописне городище. Цей напрямок досліджень у планово-звітній документації музею отримав назву "тмутараканська проблема".

Особливу увагу керченські археологи звернули на збір матеріалів VIII–XIII ст. Значною нагодою для цього стало прокладання міських комунікацій у центральній частині Керчі. Упродовж травня–грудня 1956 р. науковий співробітник КІАМ С. Лев (Берзіна) спостерігала за прокладанням водопроводу вздовж вул. Леніна, Я. Свердлова, К. Лібкнехта, В. Дубиніна та у Дмитрієвському провулку. Згодом, від червня до липня 1959 р., у результаті широкомасштабного прокладання міської теплоцентралі на вул. Я. Свердлова співробітники музею зібрали величезну кількість матеріалу – близько 2,5 тисяч артефактів. Проте до колекційного опису з огляду на важливість вивчення життя

Рис. 1. Закладна плита з нішею та хрестом. Фото з НА КДІКЗ

¹ Чуїстова Л. Пятилетний план работы музея // Керченский рабочий. – 1951. – 29 авг. – № 170 (8163). – С. 3.

Корчева було включено лише 25 предметів експозиційного характеру та виробу середньовічного часу².

Найбільші перепланування у центральній частині сучасного міста відбувалися до початку 60-х роках минулого століття. Спорудження міського театру, будинку зв'язку, облаштування міської набережної, реорганізація підприємств у прилеглих до вул. Свердлова районах та проведення у зв'язку з цим низки рятівних розкопок дало змогу скласти уявлення про історичну стратиграфію та топографію різночасових поселень, які коли-небудь існували на території Керчі. Особливістю цих робіт стало й те, що відомості про них більшою мірою залишилися неопублікованими.

Загалом можна виділити три групи пам'яток, аналіз яких дав змогу скласти уявлення про соціально-економічне життя Корчева та приблизно окреслити його розміри. До першої групи слід зарахувати поховання (однак за винятком некрополя біля церкви Іоанна Предтечі, який є своєрідним комплексом). В архівних документах нам вдалося віднайти інформацію про понад 50 середньовічних поховань. У звіті В. Блаватського також є згадка про 36 поховань такого роду³. Добре локалізуються три ділянки середньовічного некрополя: по вул. Свердлова, вул. 23 травня 1919 р., вул. К. Лібкнехта та на вул. Театральній. Таким чином, ця територія не входила до складу міста у період з VIII по XIII ст. Тезу про це підтверджує й відсутність будівельних залишків відповідного часу на обстежених територіях.

Обряд поховання християнський: тілопокладення на спині, орієнтоване головою на захід. Типовим для Криму є й відхилення поховання на південь. Другою типовою ознакою є те, що середньовічні поховання перекривають античний некрополь чи прошарки пантікапейських сміттєзвалищ. Кістяки випростані на спині, ноги випрямлені, руки зігнуті в ліктях або простягнуті вздовж тіла.

Цікавими є поховання № 1/59⁴ та 2/59, здійснені в кам'яних ящиках з перекриттям, у головах – продряпаний хрест (рис. 1). Усередині кам'яного ящика № 1/59 містилося парне поховання. Скелети лежали один на одному. Поховальний інвентар – три браслети та дві бронзові скріпки⁵. Поховання № 2 зруйнували робітники, тому з поховального інвентарю С. Берзіна виявила лише браслет. Аналогічною до попереднього комплексу була закладна торцева плита з продряпаним хрестом (“з вусиками”, рис. 2). Одне з поховань

² Науковий архів Керченського історико-культурного заповідника (далі НА КДКЗ). – Оп. 9. – Од. зб. 115. Отчеты о работе научных сотрудников музея за 1958 г. – Арк. 29.

³ Блаватский В. Д. Раскопки Пантикапея в 1954–1958 гг. // СА. – 1960. – № 2. – С. 171.

⁴ Нумерація подана за Літописом археологічних робіт КІАМ № 1 (зберігається у НА КДКЗ).

⁵ НА КДКЗ. – Оп. 2 – Од. зб. 164. – Дневники наблюдений за прокладкою траншеи по ул. Кирова и по ул. Энгельса; по Красноармейскому и Кооперативному переулкам; исследование объекта, обнаруженного на Строительной улице. (1958–1959 гг.) – Арк. 25.

по вул. Леніна містило залишки чотирьох похованих (рис. 3). Три черепи лежали лицевими кістками донизу, а один – повернутий на бік. На всю довжину гробниці випростаний лише верхній кістяк, який, вірогідно, був покладений останнім⁶. Колективні поховання були дуже розповсюдженими у Криму, особливо у VIII–IX ст. Схожі поховання зафіксовані також 1988 р. з північного боку церкви Іоанна Предтечі. Відмінним є те, що в одній могильній ямі зафіксовано чотири кістяки. Однак лише один з них виявився цілим, решта зруйновані⁷.

У результаті спостережень за ремонтом водогону на вул. Свердлова між будинками “АзчорНІРО” та приміщенням міського комітету КПУ археологи музею дослідили ще одну ділянку середньовічного християнського некрополя (чотири поховання). Усі скелети, за винятком одного (в рибозасолювальній цистерні римського часу), містились у кам'яних ящиках, довшою стороною орієнтовані на схід⁸.

У своїй більшості поховання були безінвентарними, що загалом дозволило вважати їх середньовічними. Однак доброю датувальною ознакою є наявність скляних браслетів. Під час дослідження середньовічного некрополя на північному та північно-східному схилі Мітрідату впродовж 1958–1959 років співробітники музею зафіксували 13 скляних браслетів. Відрізняючись стилем та формою, вони мали багато спільних рис (спосіб виробництва та матеріал

Рис. 2. Закладна плита парного поховання з нішею та різними типами хрестів. Фото з НА КДКЗ

Рис. 3. Колективне поховання (вул. Леніна, 1956 р.) Фото з НА КДКЗ

⁶ НА КДКЗ. – Оп. 2. – Од. зб. 162. Охранные работы и наблюдения в Керчи за 1956–1957 гг. – Арк. 98.

⁷ НА КДКЗ. – Оп. 2 – Од. зб. 1071. Дневники охранных раскопок и разведок старшего научного сотрудника Холодкова В. Н. – Арк. 44.

⁸ НА КДКЗ. – Оп. 2. – Од. зб. 310. Охранные раскопки на ул. Свердлова. – Арк. 1.

виготовлення, кольорова гама скла тощо). Такі прикраси були доволі розповсюдженими у Тмутараканському князівстві у X–XIII ст.⁹

У доповнення до вищезазначеного слід сказати, що завдяки рятівним розкопкам Керченського музею сформувалася колекція закладних торцевих плит із зображенням хреста як для поодиноких, так і для парних поховань. Основними типами торцевих закладних плит є плита з нішею, плита з хрестом, плита з нішею та хрестом. На нашу думку, у випадку повторного використання могил, на закладну плиту додатково наносилися хрести. Такими є плити, зображені на рис. 1 та 2.

Другу групу відомостей з історії середньовічного городища подають матеріали з розкопок навколо церкви Іоанна Предтечі. Ця споруда внаслідок довготривалості свого існування стала пам'яткою, що повинна дати відповідь на питання про характер міської забудови середньовічного Корчева. Тому під час кожної реставрації в межах можливого археологи КІАМ проводили дослідження навколо неї.

Найбільшу кількість відомостей, що характеризували життя на території Керчі періоду середньовіччя, зібрано 1963 р., коли для впорядкування міської території було ліквідовано ринок, що займав центральну прибережну частину Керчі. Від самого початку роботи мали охоронний характер. Їх проводили Л. Мацкевий, В. Азарова, Д. Кирилін. Виявлені матеріали стали підставою для перетворення охоронних досліджень на стаціонарні. Розкопки проводила спільна археологічна експедиція ІА АН СРСР та КІАМ під керівництвом І. Зеєст та А. Якобсона. У розкопках також брали участь Г. Павда, С. Ширинський, О. Алексєєва (ІА АН СРСР), М. Фронджуло (ІА АН УРСР), архітектор Г. Гунькин (Комітет з охорони пам'яток) Л. Требушенко, В. Азарова, Д. Кирилін (КІАМ). Результати досліджень загалом добре висвітлені в археологічній літературі. Лише нагадаємо, що вчені заклали розкоп I на північний схід від споруди храму та розкоп II на північ від неї. Встановлено, що територія розкопу I була заселена не раніше VIII–IX ст., і отже, вона не входила до складу міста в античні часи. Монументальні споруди ранньосередньовічного часу існували на ділянці розкопу I до X–XII ст. включно¹⁰.

На розкопі II археологи виявили комплекс із п'ятих будинків та двох вулиць, що сходилися під прямим кутом. У заповненні приміщень п'ятих будинків виявлено різноманітний речовий та керамічний матеріал IX–XII ст. У процесі розчистки вулиць було виділено три горизонти бруківок: № 1 (верхній, на глибині 0,25 м від початку верхнього каміння кладок), № 2 (на 0,75 м нижче від

⁹ Безкоровайная Ю. Г. Стекланные браслеты X–XIII вв. из Керчи // 175 лет Керченскому музею древностей: междунар. конф., Керчь, 25–27 июля 2001 г. – Керчь, 2001. – С. 136.

¹⁰ Зеєст И. Б., Якобсон А. Л. Раскопки в Керчи в 1963 г. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. — М.: Наука, 1965. — Вып. 104. Средневековые памятники Восточной Европы. — С. 67.

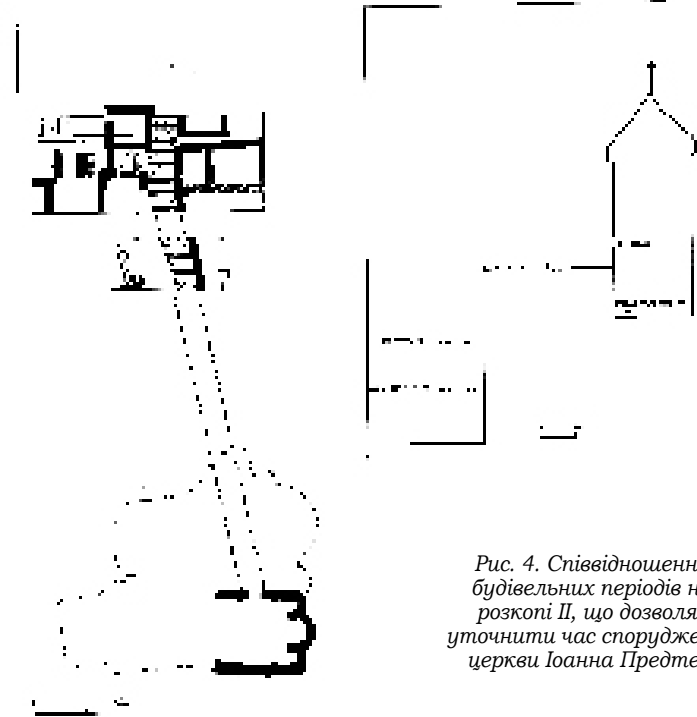

Рис. 4. Співвідношення будівельних періодів на розкопі II, що дозволяє уточнити час спорудження церкви Іоанна Предтечі

початку верхнього каміння кладок) та № 3; з них № 3 відповідає часу спорудження стародавнього міста, а № 1 є денною поверхнею часу загибелі міста. Розчистка бруківок дала однорідний археологічний матеріал IX–XI ст.¹¹

Простежено, що одна з вулиць вела до північного входу церкви Іоанна Предтечі. Ця обставина може свідчити про те, що на момент спорудження відкритої ділянки Корчева церква вже існувала або споруджувалася (рис. 4). Ймовірність прив'язки вулиць Корчева до церкви та вірогідність вирішення питання про датування церкви змусили археологів законсервувати більшу частину розкопу на рівні бруківки № 3.

На жаль, будівельних залишків давньоруського часу на території Керчі зафіксовано небагато. Велику роль у цьому відіграло значне перепланування міста в часи турецького панування та загальне зменшення чисельності мешканців. Однак ця обставина дозволяє сподіватися на подальші відкриття, адже планувальна структура сучасного міста не є сталою.

¹¹ НА КДКЗ – Оп. 2. – Од. зб. 240. Отчет Т. И. Макаровой за 1963 г. – Арк. 3.

На ділянці розкопу П. Т. Макарова дослідила також декілька поховань. Кладовище біля церкви Іоанна Предтечі виникло майже одразу після її спорудження. На це вказувала знахідка 48 уламків скляних браслетів, аналогічних до зафіксованих раніше. Кольорова гама (синього та чорного кольору), форма прикрас (круглі, трикутні, сплющені, виті та пласкі) наявність розпису, — усе це дозволило датувати браслети, а отже, й поховання другою половиною IX–XI ст.¹²

Розкопки біля стін церкви проводилися також для того, щоб визначити час спорудження цієї видатної пам'ятки візантійської архітектури. 1967 р. Д. Кирилін провів обстеження навколо стін церкви і встановив, що стіна була споруджена у VIII–IX ст.¹³

Згодом, 1970 р. біля південної стіни споруди зафіксовано 22 середньовічні поховання, частину цоколя, фундамент церкви. Археологи виявили рештки фундаменту базиліки юстиніанівського часу (VI ст.), які, очевидно, пізніше були використані як фундамент для спорудження храму. На підставі ранньовізантійського білоглинного полив'яного посуду, чорносмолених посудин IX ст., однобусинної золотої візантійської сережки, виявлених у деяких похованнях, дату спорудження церкви було уточнено як IX – початок X ст.¹⁴ Крім того, у похованнях зафіксовано п'ять браслетів X – XI ст. Ще одна ділянка цвинтаря біля церкви досліджувалась наприкінці серпня 1979 р.

Третю групу пам'яток складає, на жаль, єдине свідчення про поширення язичництва серед населення Корчева. Восьмого квітня 1977 р. навпроти приміщення “АзчорНІРО” під час будівельних робіт виявлено жертвне місце середньовічного часу. У зверненні Керченського музею до міського водоканалу зазначалося, що це пам'ятка часів Тмутараканського князівства, мало досліджена археологами¹⁵. Проте подальших розкопок у цьому районі не проводилося і доля пам'ятки нам не відома.

Значно повніше представлена у матеріалах рятівних досліджень на території Керчі та околиць історія міста впродовж XIV–XVII ст. У фондах Керченського музею зберігаються татарські керамічні вироби, полив'яна турецька кераміка, чубуки люльок та монети.

Таким чином, завдяки діяльності співробітників Керченського історико-археологічного музею було накопичено основну масу відомостей щодо локалізації стародавнього Корчева. Це дало змогу

сформуванню уявлення про побут мешканців міста, розвиток ремесел і торгівлі у князівстві. Частково також встановлені особливості духовної культури тогочасного населення. Крім цього, зібрані артефакти стали складовою частиною фондів Керченського музею і були використані у побудові нової експозиції. Планових широкомасштабних археологічних робіт з вивчення цього періоду історії міста, крім розкопок на Ринковій площі на початку 60-х роках XX ст., не проводилося. Центральну частину Керчі неодноразово перебудовували, що призвело до значної втрати пам'яток. Унаслідок цього ми можемо визначити території, які не належали до міста впродовж IX–XIII ст., і лише приблизно уявити характер міської забудови.

¹² Детальніше див. Іваніна О. А. Стекляные браслеты из фондов Керченского заповедника // Научный сборник Керченского заповедника. – Керчь, 2008. – Вып. 2. – С. 61-86.

¹³ НА КДКЗ. – Оп. 9. – Од. зб. 173. Годовой отчет о научно-исследовательской и научно-методической работе музея за 1967 г. – Арк. 3.

¹⁴ НА КДКЗ. – Оп. 9. – Од. зб. 194. Отчет о работе Керченского историко-археологического музея за 1970 г. – Арк. 5.

¹⁵ НА КДКЗ. – Оп. 9. – Од. зб. 73. Материалы научно-исследовательской работы за 1977 год. – Арк. 20.